

'аздоба' > *mundis* II 'мір' на ўзор грэч. κοσμος 'прыгажосць' і 'мір' (як упарадкаваная прыгажосць)»¹⁶. Такім чынам, ідэя цэлага праз сваю трэцюю рэалізацыю зноў звязваецца з *imago mundi* – вобразам сусвету.

Падводзячы вынікі ўсяго, аб чым гаварылася вышэй, можна сказаць, што сусвет у творах тураўскага прапаведніка паўстае як адзінае цэлае, якое можна ўспрыняць праз пэўныя праявы. Але ў гэтых прыватных праявах мы сустракаем не фрагменты, а зноў цэлае, якое разглядаецца ў іншым, новым ракурсе.

¹ Лосский Н. О. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция. М., 1995. С.13.

² Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, 1959. B.1. S.520.

³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1986. Т.2. С.90.

⁴ Словарь древнерусского языка. М., 1990. С.80.

⁵ Элиаде М. Аспекты мифа. М., 1995. С.38.

⁶ Этимологический словарь славянских языков. М., 1985. Вып.12. С.136.

⁷ Словарь русского языка М., 1986. Т.2.

⁸ Halvová E. // Slavia. 1992. №61. Z.4. S.467.

⁹ Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, 1959. B.2. S.1101.

¹⁰ Там жа.

¹¹ Этимологический словарь славянских языков. С.38.

¹² Rebowski W. i in. // Slavia Occidentalis, 1991. №52. S.121 i наст.

¹³ Срезневский Л. А. // Этимология 1988–1990. М., 1992. С.213.

¹⁴ Gebauer J. Slovník staročeský. Praha, 1970. D.2. S.136.

¹⁵ Сараджеева Л. А. // Этимология 1988–1990. М., 1992. С.154.

¹⁶ Трубачев О. Н. // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. М., 1988. С.213.

СКАРАЧЭННІ

Кір. Туп.1 – Сухомлинов М.И. Рукописи графа А.С.Уварова. Спб., 1858. Т.2.

Кір. Туп.2 – Kirill von Turov. Gebete // Slavische Propyläen. München, 1956. B.6.

Супр. – Супраслски или Ретков сборник. София, 1982. Т.2.

Мар. – Ягич И.В. Марииинское четвероевангелие. Грас, 1960.

Г.І.БАСАВА

СЕМАНТЫЧНАЯ ДЭРЫВАЦЫЯ НАЗВАЎ АСОБ

Паказчыкамі рухомасці, эластычнасці мовы з'яўляюцца разнастайныя семантычныя пераўтварэнні моўных адзінак. Інавацыйныя працэсы ў галіне семантыкі маюць менш яўны характар, чым лексічныя новаўтварэнні, таму іх выяўленне звязана з пэўнымі цяжкасцямі. Вельмі важнай застаецца і праблема вызначэння сутнасці семантычных інавацый, іх спецыфікі. Вядома, што семантычная дэрывацыя – гэта працэс утварэння новых слоў шляхам змянення семантыкі ўтваральнай адзінкі. Гэты працэс таксама разглядаецца як адзін з відаў элементарнай намінацыі, сутнасць якога заключаецца ў рэалізацыі намінатывных магчымасцей мовы праз удакладненні значэнняў асобных слоўных знакаў. У выніку гэтага працэсу ўтвараюцца семантычныя інавацыі (неасемемы), да якіх адносяцца ўсе тыпы змен у семантыцы слова пры ўмове захавання яго фонамарфалагічнай формы: адрыў пэўнага значэння полісеманты, перагрупоўка семантычных кампанентаў, змена характару лексічнага значэння і г.д.

Такім чынам, семантычная дэрывацыя разглядаецца як змены ў семантычнай структуры слова, якія ўзнікаюць, з аднаго боку, пад уздзеяннем развіцця пэўных працэсаў у жыцці грамадства, а з другога, – у выніку функцыяніравання і змен парадыгматычных і сінтагматычных сувязей слоў у лексічнай сістэме мовы. Прычыны прадуктывнасці семантычнай дэрывацыі ў мове заключаюцца ў здольнасці чалавека да асацыятыўнага мыслення, да выяўлення сувязі розных прадметаў, з'яў на аснове якіх-небудзь агульных прымет.

Акрамя таго, фарміраванне новага значэння абумоўліваецца дзвюма групамі фактараў. У аснове першых – супярэчнасці паміж формай, зместам і функцыяй моўнага знака, паміж збытоўнасцю сістэмы і імкненнем да эканоміі моўных сродкаў, паміж тэндэнцыямі да рэгулярнасці і да экспрэсіўнасці. Другую групу складаюць унутрыслоўныя фактары развіцця значэнняў, да якіх адносяцца ўзаемадзеянне паняццяў і ўяўленняў у значэнні слова.

Усе прыёмы другаснай намінацыі ўваходзяць як паўнапраўныя члены ў разрад сістэмных моўных сродкаў, выкарыстанне якіх садзейнічае паспяховаму выкананню новай функцыі адлюстравання рэальнага свету. Гэтыя прыёмы таксама пашыраюць выяўленчыя магчымасці мовы, а гэта дазваляе з найбольшай паўнатой і экспрэсіяй выразіць тонкія, вельмі індывідуальныя нюансы аўтарскага светаўспрымання. Вылучаюцца наступныя шляхі фарміравання неасемем:

метафарычны, метанімічны, функцыянальны. Сутнасць жа другаснай намінацыі можа быць звязана да выкарыстання падабенства розных аб'ектаў рэчаіснасці або іх сумежнасці, што дазваляе аб'яднаць у адной моўнай форме розныя факты.

У арсенале індывідуальнага выкарыстання існуе шмат форм семантычных пераўтварэнняў слоў. Але іх разнастайнасць усё ж дазваляе выявіць асноўныя тыпы дадзенай з'явы. Так, новыя значэнні індывідуальна-аўтарскіх (аказіянальных) слоў, у тым ліку назваў асоб, могуць быць вытворнымі ад першаснага значэння і невытворнымі, незалежнымі ад яго.

Аказіяналізмы першай групы характарызуюцца частым супадзеннем паняццяў з тымі, якімі яны матываваны, таму значэнні індывідуальна-аўтарскага слова і зыходнага узуальнага таксама з'яўляюцца даволі блізкімі.

Так, **рыбаловам** лічаць чалавека, які любіць вудзіць рыбу. Але кантэкстуальна гэта і асоба, якая вельмі часта беспадстаўна перабольшвае свае дасягненні, ганарыцца не ўласцівымі ёй якасцямі. Агульным сэнсавым стрыжнем, што аб'ядноўвае два прыведзеныя значэнні, з'яўляецца паняцце "фантазёр", "хлус": *Ды сустракаюцца нам часта рыбаловы, / Што пахваляцца мастакі...* (Э.Валасевіч). З дапамогай узуальнага слова **ляўша** ("чалавек, які валодае левай рукой лепш, чым правай") можна таксама назваць асобу, што адпраўляе "налева" пэўную частку дэфіцытнага тавару. У дадзеным выпадку працэс набывання словам новага значэння адбываецца на падставе функцыянальнай блізкасці паняццяў: "левая рука" і "налева": *Дарэмна кажуць: ён ляўша / Ён ёсць і піша правай / Любы тавар на склад ляўша прымае / І той жа праваю рукой / "Налева" адпраўляе* (М.Скрыпка). Так, неадушаўлены назоўнік блытаніна ("якая-небудзь няправільнасць, няяснасць") у пэўным кантэксце пераходзіць у разрад адушаўлёных і абазначае жанчыну, якая ўсё прыводзіць ў беспарадак: *Не хапала ёй уважлівасці, засяроджанасці. Ну не жанчына, а блытаніна* (А.Капусцін). **Завочнікам** называюць людзей, "што вучацца па сістэме завочнага навучання". Але гэтае слова ў байцы У.Корбана з'яўляецца сінанімічным назоўніку пляткаркі. Шэпчуцца пляткаркі за спінамі сумленных людзей, абгаворваюць іх "за вочы". Менавіта актуалізацыя сэнсавага элемента "за вочы" паслужыла асновай утварэння новага значэння слова **завочніца**: *"У канцылярыі ўстановы / Завочніцы сядзяць / Яны гатовы ўсіх паспляжыць языкамі ўраз". Слова сплаўшчык абазначае рабочую прафесію. Аднак у маўленні ёсць яшчэ адно пераноснае значэнне сплавіць – 'збыць з рук непатрэбную рэч, пазбавіцца ад каго-, чаго-небудзь'. Адсюль, назоўнік сплаўшчык – назва асобы мужчынскага полу, якая рэалізуе штосьці незаконна: Сплаўляў налева і направа / Наш сплаўшчык непатрэбныя дэталі* (Г.Кляўко).

Вылучаюцца арыгінальнасцю аманімічныя назвы асоб, утвораныя **шляхам пераасэнсавання ўнутранай формы слова**. Такі спосаб пераўтварэння характарызуецца як мастацкі прыём, калі паняццю, што заключана ў адным карані, даецца абрыс (контур) слова другога караня, пры гэтым першае атрымлівае вобраз, аблічча другога.

Так, адзін з герояў гумарэскі Ю.Станкевіча сцвярджае: "Я гуманіст, але ад слова гум". Ад персанажа ж фельетона У.Цвяткова даведваемся, што "не кожны Сакрат мае сваю сакратарку".

Сярод розных тыпаў семантычнай дэрывацыі найбольш прадуктыўным з'яўляецца метафарычнае пераасэнсаванне. Пры стварэнні метафар "аўтар выбірае такія сродкі для эмацыянальнага ўздзеяння на адрасата, якія павінны знайсці запраграмаваны ў гэтых сродках водгук у яго душы, выклікаць у ёй перажыванні, а значыць – і экспрэсіўны эфект". Пры гэтым асабліва вылучаецца асацыятыўная метафара, калі з дапамогай асацыятыўных механізмаў мыслення на аснове старых ведаў узнікае новае паняцце.

Выкарыстанне метафары тлумачыцца яе здольнасцю служыць сродкам атрымання новых ведаў і ствараць асацыяцыі з дапамогай абмежаванай колькасці сродкаў выразнасці. Метафара, такім чынам, пакідае свой след у гатовым найменні ў выглядзе вобраза, уяўлення з характэрнымі для яго асацыяцыямі. Менавіта вобразнасць, на думку І.Р.Шкрабы, "узнікшая са звычайнай паняцінасці, становіцца элементам адрознення прамой і пераноснай намінацыі і паўстае як своеасаблівы ўзмацняльнік іншых тыпаў моўнай інфармацыі". Разгадаць метафару – значыць наблізіцца да правільнага разумення твора ў цэлым.

Так, важнай уласцівасцю метафары “жывёла-чалавек” з’яўляецца тое, што самі назвы жывёл ацэнкі не змяшчаюць, але адпаведныя прыметы, калі яны адносяцца да людзей, амаль заўсёды набываюць эмацыянальную афарбоўку, прыпісваюць чалавеку псіхічныя і сацыяльныя якасці. Напрыклад: **ганчак** – ‘асоба, якая “ганяецца” за прадуктамі’: *Я ганчак. Ганяюся за прадуктамі* (А.Кірвель); **цвыркун** – ‘чалавек, які ўвесь час штосьці абяцае, прапануе, патрабуе, а на справе карысці ад яго не больш, чым ад запечнага цвыркуна’: *... / корчыць ён “хвігуру”, / А як прыгледзішся – / Цвыркун запечны* (Э.Шанік); **насарог** – ‘нязграбны чалавек’: *І між людзей сустрэнеце такога насарога* (У.Корбан).

На функцыянальным падабенстве двух аб’ектаў пабудавана метафара **вогнедушыцель** – ‘асоба, здольная змякчыць, разрадзіць абстаноўку’: *Адразу знойдзецца “вогнедушыцель”* (Э.Валасевіч). У выніку блізкасці функцый узнікла новае, вытворнае значэнне слоў **цягач** (‘чалавек, які цягне ўсё, крадзе’) і **валакуша** (‘жанчына, якая нясе дадому з гасцей самога цягача’): *Са склада ўсё цягне дадому цягач / З гасцей цягача валачэ валакуша* (Р.Барадулін). Падобна **міксеру** пры адказе збірае і змешвае тое, што пачуў на розных уроках вучань Міхаленя, таму і гаворыць настаўніца: *Ты не чалавек, а міксер* (У.Крукоўскі). Вылучаецца сваёй вобразнасцю параўнанне хворага чалавека, які чакае смерці, са свечкай: *Ужо не было ніякіх спадзяванняў / То ён цяпер свечка* (А.Федарэнка).

Безумоўна, назвы асоб, створаныя шляхам семантычнага пераўтварэння, з’яўляюцца надзвычай цікавымі і неардынарнымі. Як правіла, яны валодаюць адгэрантнай экспрэсіўнасцю. Выкарыстанне такіх слоў у творах мастацкай літаратуры сведчыць пра ўменне беларускіх пісьменнікаў, абпіраючыся на наяўныя рэсурсы мовы, выяўляць яе магчымасці, глыбока растлумачваць і асэнсоўваць вядомыя словы.

Семантычныя аказіянальныя найменні асоб у кантэксце становяцца элементам аўтарскай стылістыкі, адным са спосабаў уваасаблення пісьменніцкага “я”.

¹ Козловская М. М. // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Материалы IV Республ. конф. Гродно, 1992. Ч.1. С.99.

² Шкраба І. Р. // Stylstyka. 1993. №11. С.245.

М.І.БАЖКОВА

АБ НЕКАТОРЫХ АСАБЛІВАСЦЯХ СЕМАНТЫКІ ПАЛІТЭКАНАМІЧНАГА ТЭРМІНА

У навуковай літаратуры няма дакладнага агульнапрынятага азначэння паняцця “**палітэканамічны тэрмін**”, не вызначаны несупярэчлівыя лінгвістычна і лагічна абгрунтаваны крытэрыі вылучэння палітэканамічных тэрмінаў як асобнай падсістэмы грамадазнаўчай тэрміналогіі.

Як адзначаюць даследчыкі, “сацыяльная даведачная літаратура ўсходнеславянскіх моў да гэтага часу не мае выверанага практыкай і сістэматызаванага ў раздзеле асобных навук зводу грамадазнаўчых тэрмінаў”¹. Невыпадкова, напрыклад, “**Руска-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай тэрміналогіі**” (1970) уключае тэрміналагічную лексіку трох важнейшых галін грамадазнаўства: філасофіі, палітычнай эканоміі і навуковага камунізму, а “**Руска-украінскі слоўнік сацыяльна-эканамічнай тэрміналогіі**” – тэрміны гісторыі, філасофіі, палітыкі, палітычнай эканоміі, сацыялогіі, юрыспрудэнцыі, логікі і псіхалогіі, а таксама атэізму, рэлігіі, мастацтва. І першы, і асабліва другі з памянёных слоўнікаў сведчаць, што палітэканамічная тэрміналогія савецкага перыяду ўступала ў разнастайныя і даволі складаныя ўзаемаадносіны з тэрміналогіямі іншых грамадазнаўчых галін ведаў. Гэта знаходзіць адлюстраванне перш за ўсё ў плане семантыкі. Для таго, каб акрэсліць семантыку палітэканамічнага тэрміна, неабходна спачатку звярнуцца да значэння кампанентаў, якія ўтвараюць лексікалізаваныя спалучэнні **палітычная эканомія**, **палітэканамічны тэрмін**.

Ядром лексікалізаванага спалучэння **палітычная эканомія** з’яўляецца родавы кампанент **эканомія** са значэннем ‘сукупнасць вытворчых адносін пэўнага грамадскага ладу, якія адпавядаюць развіццю прадукцыйных сіл грамадства’.